

Масалиева Ж.А.

**ЕКІ ФУНКЦИЯЛЫ
ҚОСЫМША**

*В статье формы залога казахского
языка рассматриваются как
двухфункциональные аффиксы.*

*The forms of voice of kazakh language are
considered as two functional affix.*

Қазіргі қазақ тілінде туынды түбір етістіктердің дені етіс аффикстерінің қатысуымен жасалған. Бір ғана *-т* қосымшасының 606 сөздің құрамында 4843 рет қайталануының өзі оның қолданылу аясының жоғарылығын аңғартады. Етіс қосымшаларының осы активтілігі олардың сөз тудыруға қатысына кейбір зерттеушілер тарапынан күдік тудыруға себепші болып отыр. Тіпті түркологияда етіс қосымшаларының сөзжасамға және грамматикалық форма тудыруға қатысы толық зерттеліп, орнықты дей алмаймыз. Сондықтан да етіс қосымшаларының, яғни етіс категориясының тілдік қабаттан алатын орнын оның зерттелу тарихымен, лексика-грамматикалық сипатымен байланыстыра анықтаудың тіл білімі дамуына берері мол.

Кеңес өкіметіне дейінгі кезеңде жазылған алғашқы түркологиялық еңбектерден-ақ етіс қосымшалары етістік сөз табының құрамында қаралған. Бұл етіс тұлғаларының қимыл-әрекеттің іске асуының түрлі сипатын білдіретіндігінің дәлелі. Әйтсе де бұл кезеңге тән грамматикаларда етіс тұлғаларын топтастыруда бірізділік байқалмайды. М.Казем-Бек еңбектерінде «страдательный глагол», «возвратный глагол» [1.92] атауымен берілсе, М.Терентьев етіс тұлғаларын етістік құрамында *-ма*, *-ме* болымсыздық қосымшаларымен бірге қарастырады [2.44].

Алғаш етіс категориясының тұлғаларын түстеп, санын топтап анықтаған іргелі еңбек – «Алтай тілі грамматикасы». Онда етіс «вид» терминімен аталып, төрт топқа топтастырылған [3]. Осы еңбектегі етіс қосымшаларының анықталу сипаты жайлы профессор А.Хасенова былай деп жазады: «Ортақ, өздік, ырықсыз, өзгелік деп бөліп, оларды жеке-жеке сөз етіп, қысқаша анықтама беріп, аффикстерін көрсете кетуі бұл «Грамматиканың» құндылық жағы еді» [4.21].

Етістің «залог» деген атаумен аталып, терминдік деңгейге жетуі П.М.Мелиоранскийдің қазақ-қырғыз тілі грамматикасынан [5], ал қазақ тіл білімінде «етіс» терминімен аталу А.Байтұрсынұлы зерттеулерінен басталады. Ғалым етіске мынандай анықтама береді: «Етістіктің түпкі түрі сабақты һәм салтан етіс. Осы екі етістің түбіріне түрлі жұрнақтар жалғанып, түрлі сөздер туады. Етіс жұрнақтар: 1 – бір етістен етістік сөздер туғызады, 2 – етістерден есімдік сөздер туғызады. Сабақты етіс пен салтан етістен басқалары туынды етіс» [6.254]. Ғалым *-қыла*, *-стыр*, *-ыңқыра* жұрнақтарын да етіс қосымшаларының қатарында көрсетеді.

В.Г.Архангельский құрастырған қазақ тілі грамматикасында «залог» атауы қолданылып, салт

етіс пен сабақты етіс қосылып, етіс түрлерін жетіге жеткізген [7.67].

Қ.Жұбанов етісті «мағына жағынан істеуші мен істелушінің арасында қандай қатынас барын көрсететін категория» деп тұжырымдайды. Мұнда да *өздік етіс*, *ортақ етіс*, *өзгелік етіс*, *ырықсыз етіс*, *салт етіс*, *сабақты етіс*, *өсіңкі (-ыңқыра, -іңкіре) етіс* деп аталатын жеті тобы көрсетілген [8.382]. Автор етіс қосымшаларының орнын анықтауда оларды етістіктің түп негізі мен болымсыздық түрлеуішінің арасына сыйыса алатын үстеулер деп анықтайды.

Жоғарыда айтылған пайымдаулардан байқағанымыз, алғашқы грамматикалардан бастап 30 жылдары жазылған еңбектерде етіс жалпы етістік құрамында қаралып, түр-түрге түрліше бөлініп көрсетілгенімен, оның өзіндік сипаты ашылмады, басқа да толып жатқан етістік формаларымен араласып жатты.

Одан бергі 1940 жылдары жазылған барлық зерттеулерде етістер туралы, оның түрлері туралы мәліметтер беріледі. Бірақ оларды топтап, түрге бөлуде бірізділік болмады. Бірде үшке, төртке, бірде "негізгі етісті" қосып беске бөліп көрсетеді. Айталық, Ғ.Бегалиев пен Н.Сауранбаевтың қазақ тілінің грамматикасында етіс қосымшалары етістің семантикалық түрлері болып анықталып, *өсіңкі етістік* (-қыла/келе), *дүркінді етіс* (-ыңқыра/іңкіре), *қалау етіс* (-сын/сін) – барлығы бір қатарда аталады [9].

Н.П.Дыренкова ойрот, шор, хакас тілдерінің грамматикаларында етіс тұлғаларын төртке бөліп көрсетеді. Мұндай топтастыру Н.А.Баскаков, И.А.Батманов, Н.К.Дмитриев еңбектерінде орын алған. А.Н.Кононов, Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбах т.б. ғалымдар етіс түрлерін беске топтастырады. Мұндай алшақтықтар 1950 жылға дейін етіс категориясының өз алдына зерттеу объектісі болмағанын айғақтайды.

50 жылдан бастап етіс категориясы етістік құрамында ғана айтылып, дербес зерттеу объектісі ретінде ғылыми негізде қарастырылды. Бұл тақырыпты жеке зерттеу объектісі ретінде қарастырған ғалымдар саны да молая бастады. Қарақалпақ тілінде Н.А.Баскаковтың, қазақ тілінде А.Қалыбаеваның, өзбек тілінде С.А.Фердаустың, түркмен тілінде Б.Чарыяровтың, башқұрт тілінде А.Х.Фатыховтардың зерттеулерін атауға болады.

Жоғарыда сөз болғандарды топтастыра келе етіс категориясының анықтау сипатын үш бағытқа қарастырамыз: *біріншіден*, етіс қосымшаларын сөз тудырушы тұлғалар деп анықтау; *екіншіден*, етіс қосымшаларын форма тудырушы тұлғалар деп анықтау; *үшіншіден*, етіс қосымшаларын екі функциялы (әрі сөз тудырушы, әрі грамматикалық) деп анықтау.

Етіс қосымшаларын сөз тудырушы тұлғалар ретінде топтастыру Н.А.Баскаков зерттеулерінен бастау алады. Зерттеуші ғалым «...категории вида и залога возникают внутри данной части речи посредством образованию глагола от глагола. ... Залоговые формы глагола с точки зрения отношения к процессу действия его субъекта и объекта или нескольких субъектов и представляют категорию словообразования, а не словоизменения» деген тұжырым жасайды [10.306].

Қазақ тілінің етіс категориясын арнайы зерттей келе ғалым А.Қалыбаева да бұл тұлғалар жайында «етіс аффикстері өздері қосылған етістіктің субъектісі мен объектіге қатысын көрсетумен бірге ол түбірге үстеме немесе мүлдем жаңа мағына беріп, қазақ тілі сөздік құрамы ғана емес, негізгі сөздік қорына да енетін туынды түбір етістіктер жасайды» [5.105] деп жазады. Автор етіс қосымшаларының кез келген етістікке жаппай жалғана бермей, яғни талғап жалғануын және бірінің үстіне бірі қосылып жалғана алуын негізге алып, етіс тұлғаларын сөз тудырушы қосымшаларға жатқызады.

Көрнекті түрколог А.М.Щербак та етіс қосымшаларын етістіктің сөзжасамында сөз етеді [12].

Етіс қосымшаларын форма тудырушы тұлға деп анықтаушылар саны түркологияда өте көп. Б.О.Орузбаева етіс қосымшаларының сөз тудырушы функциясын жоққа шығармайды, бірақ негізінен грамматикалық мағына тудырады деп есептеген ғалым «как продуктивные формы, все залоговые аффиксы обладают больше грамматическом значением (залоговым), а их чисто словообразовательные признаки сохранились в основном только в окостеневших образованиях типа *жалын (умолять), түтін (дым)*» деп жазады [13.32].

Қазақ тілінде Ы.Маманов етіс категориясын таза грамматикалық категория деп есептейді. Ғалым «...туынды түбір етістік пен етіс формалары бір емес, бұлар екеуі – екі категория. Жұрнақ арқылы жасалған туынды түбір етістіктер (*ойна, ойла, қанық, көн*) түбір сөз дәрежесінде ғана қолданылады, оның жұрнақтары үстеме грамматикалық мағына білдірмейді, тек бір типтес сөздер тобын жасайды. Ал етіс жұрнақтары негізгі және туынды түбір етістіктерге жалғанып, сөздердің лексикалық мағынасын өзгертпей, оларға грамматикалық мағына үстейді, грамматикалық модель жасайды», - деп

тұжырымдайды. Автор етіс қосымшаларын түбірге таза грамматикалық мағына үстейтін модификациялық формалар деп анықтайды [14.6].

С.Исаев етіс қосымшаларының форма тудырушы қызметін оның жалғанған сөзінің мағынасын өзгерту-өзгертпеуі мен сөзге жалғану мүмкіндігіне сүйеніп анықтайды. Автордың пікірінше, етіс қосымшалары әрқашан өзі жалғанған етістік түбірдің лексикалық мағынасын өзгертіп жібермейді. Екіншіден, ырықсыз және өздік етіс қосымшалары сабақты етістіктің бәріне жалғана алады. Яғни етістіктің белгілі бір тобына түгелдей жалғана алу мүмкіндігі бар. «Етіс қосымшаларының грамматикалық абстракция жасай алуы, өнімділік-өнімсіздік, құнарлық-құнарсыздық сипатының болмауы, соның арқасында қосымшалары жалғанған жердің бәріне жаңа сөз тудыру қатарын құрай алмауы етіс қосымшаларын сөзжасам қосымшаларының қатарына қосуға болмайтындығын көрсетеді. Ал кейбір етістіктің құрамында келіп, жаңа туынды түбір, демек негізгі түбірден өзгеше жаңа лексикалық мағына білдіретін жоғарыда көрсетілгендей сөздердің (*айттыру, болысады*) жеке лексема болып, сөздік құрамынан бөлек-бөлек орын алуы тек қана етіс қосымшаларының жалғану нәтижесі емес, одан да гөрі семантикалық процестің (сөзжасамның синтетикалық тәсілінен гөрі семантикалық тәсілінің) басым болуы, яғни ішкі мағына дамуының нәтижесі деп қараған жөн» [15.173-177].

Екі функциялы тұлға деп анықтаушылар А.А. Юлдашев, Э.В. Севортян сынды ғалымдар. Башқұрт тілінің зерттеушісі А.А.Юлдашев етіс қосымшаларын тек сөз тудырушы деп анықтаудың біржақтылығын ескерте келе, әрбір етіс формасының сөзжасам мен форма тудыруға қатысын жеке-жеке алып қарастырады. Ғалым былай деп жазады «...один и тот же залоговый аффикс в одном случае покрывает собой только залоговое значение, совершенно не касается лексического значение основы, и таким образом имеет исключительно словоизменительный характер: в другом, наоборот, не имеет никакого залогового значение. ... в связи с этим основное внимание пришлось обратить на разграничение словообразовательной и словоизменительной функции залоговых форм» [16.87]. Автор ортақ етіс формаларын негізінен сөз тудырушы деп анықтайды. Ал өзгелік етіс мағынасының өз орнында жұмсалуды үшін объекті мен субъектінің тікелей қатысы керек. Басқа жағдайларда ол сөз тудырушы функция атқарады деп көрсетеді. Ырықсыз етіс формаларын ғалым сөз түрлендіруші тұлғалар деп таныған. Өздік етістің функциясын да екі жақты белгілейді. Осы талдаулардан кейін автор мынандай қорытындыға келеді «...залогии в башкирском языке предствалет собой словоизменятельную категорию. Все залоговые аффиксы имеют словообразовательное значение. Но во всех случаях когда оны выступают в словообразовательной функции, они не имеют залогового значение, эти аффиксы нисколько не изменяют лексического значения основы и несут с собой исключительного грамматическое значение золога» [16.91].

Жоғарыда сөз болған зерттеулер нәтижесіне сүйене отырып, етіс қосымшаларын дәстүрлі, тіл білімінде қалыптасып кеткен пішін тудырушы жұрнақтар қатарында емес, екі функциялы тұлға ретінде топтастырғанды жөн деп санаймыз. Ал олардың мағыналық қызметі грамматикалық тұлғалардың тіркесіміне қарай анықталады.

Әдебиеттер:

1. Казем-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань: Типография университета, 1846.
2. Терентьев М. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. СПб, 1975.
3. Грамматика алтайского языка. – Казань: Типография университета, 1869.
4. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. Алматы, 1971.
5. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – СПб, 1897.
6. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
7. Архангельский В.Г. Грамматика казахского языка. – Ташкент, 1927.
8. Жұбанов Қ. Қазақ тілі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.
9. Бегалиев Ғ., Сауранбаев Н. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ғылым, 1963.
10. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – Москва: Наука, 1988.
11. Қалыбаева А. Қазақ тіліндегі етіс категориясы. Алматы, 1985.
12. Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М-Л, 1948.
13. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964.
14. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1973.
15. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Алматы: Ана тілі, 1992.
16. Грамматика башкирского литературного языка. – Москва, 1967.